

Problemi s racionalnim ekonomskim čovjekom: prema institucionalističkoj rekonstrukciji ekonomske teorije

VOJMIR FRANIČEVIĆ
Ekonomski fakultet, Zagreb
E-mail: franicevic@x400.srce.hr

UDK: 330.83
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 14. srpanj 1995

U radu se analizira koncept racionalnosti u neoklasičnoj ekonomskoj teoriji. Maksimizirajuće ponašanje ekonomskih aktera moguće je samo kada ovi raspolažu odgovarajućim informacijama i kognitivnim sposobnostima. U (realističnijem) slučaju njihovog izostanka, alternativna pretpostavka je prijeko potrebna: akteri su ograničeno sposobni, a neizvjesnost temeljito određuje kontekst odlučivanja. Razmatra se koncept ograničene racionalnosti. Pokazuje se da ga je moguće integrirati u osnovni neoklasični model, ali i reinterpretirati u institucionalističkom smjeru. Ovaj posljednji naglašava tipičnu nesposobnost aktera da procesiraju sve dostupne informacije: otuda se racionalnost aktera tretira kao adaptivna, dok se model optimizirajućeg aktera odbacuje. U takvom pristupu institucije su endogene procesima odlučivanja. Osobito se naglašava njihova informacijska uloga u složenom okruženju sa kojim se suočavaju akteri. Razumijevanje institucionalne dimenzije ključno je za rekonstrukciju ekonomske teorije, koja će se zasnivati na realističnijim pretpostavkama o samim akterima ekonomskog procesa. Time se ujedno otvaraju i vrata produktivnom dijalogu s drugim društvenim znanostima.

Ključne riječi: NEOKLASIČNA EKONOMIKA, EKONOMSKI AKTER, RACIONALNOST, MAKSIMIZACIJA, NEIZVJESNOST, OGRANIČENA RACIONALNOST, ADAPTIVNA RACIONALNOST, INSTITUCIJE, INSTITUCIONALNA EKONOMIKA

1. Uvod: racionalnost ekonomskog čovjeka i pretpostavka maksimizacije

Akteri ortodoksne neoklasične teorije su "racionalni ekonomski ljudi".* Njihove odluke uvijek su "racionalne" i to iz dva razloga: (1) raspolažu svim informacijama koje su potrebite ne bi li racionalno odlučivali i (2) raspolažu sposobnošću identificiranja svih alternativa i izračuna njihovih troškova i koristi. Savršeni računđije, oni uporno slijede svoje interese, izražene ciljevima koje maksimiziraju, uzevši pritom u obzir sva izvanjska ograničenja. Ključno se odnosi na sveobuhvatnost rijetkosti: upravo je rijetkost izvorom ekonomskog problema i čovjeka čini "ekonomskim" te mu, hoće li ostvariti pretpostavljene ciljeve, nalaže "racionalnost". Ciljevi, ukusi, preferencije, tehnologije njihova ostvarivanja i institucionalno okruženje su dati, oni su izvanjski, egzogeni i sami po sebi nisu (tvrdilo se) predmetom ekonomske teorije.

Postuliran kao "apstraktna, izolirana individua teorije o razmjenskoj ekonomiji", racionalni ekonomski čovjek "određen je samim sobom" (Levine, 1977: 171). Misli li se pak pod socijalnom određenošću na to da je njegovo ponašanje određeno strukturnim i institucionalnim značajkama društva, onda ekonomski čovjek uopće nije socijalno određen, on je "socijalno prazan" (DiMaggio, 1990:117). Ekonomske hipoteze o njemu "ne mogu se odbaciti ne-ekonomskim uplitanjima" (Levine, 1977:171). Ovo ne znači nužno odbacivanje važnosti kulture, institucija i sl. za ponašanje ekonomskog čovjeka. Ortodoksija, međutim, ne dopušta da bi institucije oblikovale racionalno ponašanje: one mu samo postavljaju ograničenja koja će on (ili ona) racionalno ukalkulirati u (uvijek) optimalni izbor.

Ideja racionalnosti u neoklasičnom modelu tijesno je povezana s maksimizirajućim ponašanjem. Ovo pak implicira "puno znanje o svim mogućim akcijama koje oni (ovdje menadžeri, V.F.) mogu poduzeti te o posljedicama izbora bilo koje između njih" (Nelson i Winter, 1982:35). Racionalni ekonomski čovjek neoklasične teorije stiliziran je kao pojedinac koji je

sposoban identificirati sve moguće alternative, ograničenja, puteve i izabrati upravo onu optimalnu.

Kritičari maksimizirajućeg i uvijek racionalnog ponašanja aktera neoklasične teorije najčešće se usredotočuju na probleme ograničenih sposobnosti stvarnih ekonomskih aktera i njihovog odlučivanja u uvjetima neizvjesnosti. Ako te kritike i nisu dovele do napuštanja pretpostavke racionalnosti u radovima "glavnog toka" ekonomske teorije, sa sigurnošću će se moći utvrditi da su one primorale ekonomiste na adaptiranje i inovativnost, te legitimirale vrijednost traganja za alternativama: evolucionističkom, institucionalističkom, postkejnzejzjanskom ili pak radikalnom-marksističkom.¹

U ovome radu upravo će se granice racionalnosti neoklasičnog ekonomskog čovjeka naći u središtu pozornosti. Propitivanjem konteksta maksimizirajućeg ponašanja - određenoga međuzavisnošću aktera i njihovih odluka te neizvjesnošću - nastojat će se uspostaviti argumenti za alternativnu koncepciju racionalnosti. Polazeći od ideje "ograničene racionalnosti", pružit ćemo argumente za promišljanje racionalnosti ekonomskih aktera kao "situacijske", odnosno "adaptivne". Pokazat će se da su institucije endogene procesu odlučivanja te će se osobito naglasiti njihova i omogućavajuća i ograničavajuća uloga. Uključivanje institucionalne i kulturne dimenzije, tvrdit će se, bitno je za takvu rekonstrukciju ekonomske teorije koja će se zasnivati na realističnijoj pretpostavci o akterima ekonomskog procesa. Na samome kraju, neke moguće implikacije, uključivši i one koje se odnose na postsocijalističke ekonomije, bit će tek naznačene.

I još jedna napomena. Kolikogod je postupak stiliziranog opisa neoklasične teorije podložan kritici, zbog moguće trivijalizacije samog predmeta analize on ima svoje opravdanje:

(1) Riječ je o odlikama teorije koje dobro predstavljaju ishodišta i polazišta suvremene ekonomske znanosti te mogu dobro poslužiti pri analizi evolucije same paradigme;²

(2) Recepcija neoklasične teorije u najvećoj mjeri posreduje se putem istih takvih stiliziranih modela (ponajprije preko udžbenika osnovne i srednje razine). Oni su ključna kulturna činjenica. Riječ je o dominantnoj ekonomskoj kulturi koju, upravo na razini stiliziranih činjenica, pretpostavki i tvrdnji, usvajaju brojni manje ili više ekonomski obrazovani akteri suvremenih tržišnih društava, kulturi kojom su informirane i njihove javne komunikacije i djelovanja.³

¹ O procesu "kritike ekonomske teorije" šire u Hunt i Schwartz/eds./, 1972; Kregel, 1975; Bell i Kristol, 1981; Franičević, 1986. Zajednički nazivnik ovi pravci nalaze upravo u odbacivanju neoklasične ortodoksije.

² One dominiraju u "vođecim udžbenicima relativno standardiziranih dodiplomskih tečajeva mikroekonomije srednjeg nivoa". Iako je u mnogo čemu ortodokсна ekonomija "suptilnija i fleksibilnija" od samih udžbenika, ona im je vjerna utoliko što je: (1) logička struktura tih udžbenika u pozadini brojnih neformalnih rasprava ekonomista, ali i drugih ekonomski obrazovanih sudionika, o ekonomskim procesima i politikama; (2) i u najnaprednijim radovima ekonomista nalazimo podudaranja bliska pojednostavljujućim pretpostavkama udžbenika: posebice "oslanjanje na analizu ravnoteže....(što) ortodoksiju čini slijepom pred fenomenima koji pripadaju historijskoj promjeni"; (3) Konačno, ključna pretpostavka ortodokсне teorije - ona o optimizirajućoj racionalnosti ekonomskih aktera - ne gubi se sa prijelazom na više, naprednije nivoe teorije. Upravo suprotno: ortodoksija akterima u složenijem kontekstu pripisuje samo "suptilniju racionalnost" (Nelson i Winter, 1982:7-8). To je, npr. izrazito vidljivo u okolnostima nepotpunih informacija ili u brojnim aplikacijama teorije igara (Simon, 1992a; Arrow, 1987).

³ U stvaranju ekonomske kulture u zemljama tranzicije važnu ulogu imaju i oni izvori koji u sebi sadrže i "izvjesni stupanj karikature" (Nelson i Winter, 1982): npr. elementarni udžbenici ekonomije, na brzini preobraćeni u novu religiju tržišta - loše obrazovani menedžeri, novinari, političari, ali i profesori. U tome, naravno, nisu nevin ni brojni "savjetnici" koji krstare Istočnom i Centralnom Evropom. Za razliku od sofisticiranih izvora, u karikaturnim verzijama pretpostavke modela poprimaju deskriptivni karakter.

2. Kontekst neizvjesnosti

Racionalno ponašanje u neoklasičnoj teoriji znači konzistentno ponašanje⁴: perfektno racionalni akteri koji slijede vlastite interese,⁵ konzistentno se ponašajući, ostvarit će u ravnoteži maksimum. U pravilu, to znači da raspolažu svim informacijama koje su za kalkulaciju maksimuma potrebne te da su sposobni u svakom trenutku tu kalkulaciju i izvršiti, a suočeni s promjenama i revidirati. Tretman vremena je, međutim, ovdje ključan. Stvarni akteri djeluju, naravno, u povijesnom vremenu: oni su uvijek između nepovratnog jučer i neizvjesnog sutra, oni su "usadni u vrijeme" (Winston, 1988:37). Što je budućnost udaljenija, to je i neprozirnija, a neizvjesnost s kojom se akteri suočavaju, nespособni da pribave relevantne informacije o budućnosti (ove niti ne postoje), jest veća. Neizvjesnost koja je imanentna budućnosti, međutim, nije samo još jedno ograničenje koje racionalni akteri moraju ukalkulirati. Uvesti neizvjesnost u ekonomski model znači eksplicirati vremensku dimenziju ekonomskog procesa. Vrijeme neoklasične teorije je, međutim, prije logičko nego povijesno, "analitičko" a ne "perspektivno". Racionalno ponašanje aktera ograničeno je pak na "bezvremenski sistem".⁶ Nije toliko problem kada ekonomist koristi analitičko vrijeme, problem je kada ga imputira kao vremensku perspektivu aktera (Winston, 1988:32). Za razliku od vremena neoklasične teorije, u perspektivnom vremenu (u kojem je Sada uvelike obilježeno nepovratnim Jučer i nedokučivim Sutra), ekonomski akteri često djeluju konfuzno, tapkaju u mraku i trude se postupati "racionalno" - uvelike pod dojmom prošlih događaja i iskustava. Neizvjesnost čini povijest važnom,⁷ a problem ograničenih informacija i sposobnosti aktera temeljnim.

Kako se neoklasični ekonomski čovjek adaptirao kontekstu neizvjesnosti? Odgovor pruža teorija subjektivne očekivane korisnosti (von Neumann i Morgenstern, 1944): pretpostavlja se da je "uz svaku alternativu pridružena subjektivna ili objektivna distribucija vjerojatnosti posljedica" (Simon, 1992a:35).⁸ To jest, budućnost je unaprijed poznata (Littlechild, 1986:28). Zappazimo, prvo: s neoklasičarskom solucijom količina potrebitih informacija i složenost računa očigledno rastu i to daleko iznad onoga što realistično možemo pretpostaviti o sposobnostima stvarnih ljudi (Arrow, 1987:72; Simon, 1992a:36; Hodgson, 1986:79). Drugo: brojna empirijska i eksperimentalna istraživanja pokazuju bitna odstupanja od predviđanja modela očekivane korisnosti (Thaler, 1980; Schotter, 1990:41; Simon, 1992a; Hodgson, 1988; Frank, 1991).⁹ Pokazuju se "sistematske nekonzistentnosti u procjeni rizika i uspoređivanju alternativnih odlu-

⁴ Pretpostavka konzistentnog ponašanja uključuje uvjet tranzitivnosti i uvjet invarijantnosti izbora među parovima alternativa (Little, 1957:24-25).

⁵ Iako je moguće altruističko ponašanje integrirati u neoklasični model, ovaj je najčešće oblikovan uz standardnu pretpostavku efikasnog slijeđenja samointeresa. Premda model samointeresa daje "strahovito neadekvatan opis stvarnog ljudskog ponašanja" (1988:256), on nastavlja "cvjetati" - razlog je u njegovoj preciznosti i čvrstoj logici. Kao i u nerazvijenosti koherentne alternative (Frank, 1988:258; 1991:199-223).

⁶ Samo u takvom sustavu akteri mogu biti "potpuno informirani", što je preduvjet racionalnog ponašanja ukoliko pod ovim mislimo na "optimalno" (Shackle, 1972:125). Tri su temeljne razlike između analitičkog i perspektivnog vremena: "U analitičkom vremenu postoje *potpune informacije*; u perspektivnom vremenu, budućnost ne samo da nije poznata već ju nije moguće znati"; u analitičkom vremenu nijedan trenutak "nema posebni status"; u perspektivnom trenutak Sada različit je od ostalih. U njemu se dešava akcija: "budućnost je uvijek anticipacija, a prošlost je sjećanje. Prošlost i budućnost imaju utoliko značenje ukoliko utječu na trenutak Sada" (Shackle, 1958:16-17); perspektivno vrijeme ne možemo kontrolirati i ono je "ireverzibilno", dok se u analitičkom krećemo u svim pravcima kakogod to želimo (Winston, 1988:34).

⁷ "Čim vrata otvorimo neizvjesnosti i očekivanjima koja vode ekonomsko ponašanje, ravnoteža ispada iz argumenta, a njezino mjesto zauzima historija" (Robinson, 1978:126).

⁸ Odlučivanje u takvom svijetu neizvjesnosti svedeno je na "izbor između alternativnih lutrija/oklada: prvo, akteri pripisuju korisnosti nagradama koje donose pojedine lutrije/oklade, a potom biraju onu koja maksimizira njihovu očekivanu korisnost" (Schotter, 1990:35).

⁹ Većina se poziva na rezultate eksperimentalnih istraživanja kognitivnih psihologa i brzo rastuće eksperimentalne ekonomike, npr. Kahnemana i Tverskog (1974 i 1979).

ka" (Sen, 1987:69).¹⁰ Tako su ekonomski akteri skloni tretirati dobitke različito od gubitaka, pretjerano ponderirati izvjesne ishode u odnosu na neizvjesne, biti pod utjecajem načina na koji je problem strukturiran, veći ponder davati "troškovima iz džepa" u odnosu na oportunitetne, zanemariti pri odlučivanju nepovratne troškove, pod utjecajem "kajanja" (što uključuje i "krivnju" te "odgovornost") "izabrati da ne biraju", te se, suočeni s mogućom promjenom ukusa, samokontrolirati uporabom sredstava "prethodnog obvezivanja" (Thaler, 1980:93-102). Za pojavu maksimizirajućeg ponašanja značajan je kontekst, vidljiv je utjecaj okvira odlučivanja na promjenu preferencija, prošlo ponašanje relevantno je za objašnjenje tekućega (Friedland i Robertson, 1990:25-26). Heuristike ("pravila palca") koje ljudi koriste često vode pristranostima te, konačno, ljudi imaju teškoće s alternativama koje je teško uspoređivati (Frank, 1991:246-248).¹¹

Nije teško uočiti koliko je Thalerovo i Frankovo gledište o normativnom karakteru modela racionalnog izbora ispunjeno oprezom u usporedbi s njihovim kolegama koji mu pridaju i deskriptivno značenje. Ali, i nedorečeno: ako je, naime, racionalan izbor i sam heuristika (usvojena tijekom procesa učenja), onda on ne može biti egzogeno pretpostavljen već i on postaje endogenom varijablom (inputom) procesa odlučivanja. To vodi ka sasvim drukčijem modeliranju ekonomskog procesa - pri čemu će uloga vrijednosti, navika, učenja, običaja, institucija i kulture uopće biti ne samo prepoznata već i integralna samom objašnjenju ponašanja aktera. O tome će više riječi biti kasnije.

Glavni je problem prihvaćene teorije u redukciji konteksta. Neizvjesnost se u njoj odnosi ne na pitanje koja su moguća "stanja svijeta" (pretpostavljaju se poznatima) već samo na pitanje koje je "pravo". Širenjem koncepta neizvjesnosti i na one situacije kada smo nesigurni ne samo u to koje će od datih (a sva moguća su i data) stanja svijeta prevladati već i "koja stanja su moguća" (Langlois, 1986b:228), neoklasičarski koncept racionalnosti postaje teže, ako ne i nemoguće, održati.¹² U kontekstu takve (prave, radikalne ili strukturne) neizvjesnosti "razum nije dovoljan vodič ponašanja" (Shackle, 1972:95). Kako je vrijeme ireverzibilno (što prošlost čini nepovratnom), a budućnost nepredvidiva, onda se i očekivanja na temelju kojih ekonomski akteri odlučuju pokazuju inherentno nestabilnima i lako promjenjivima. To je posljedica raspršenosti i nepotpunosti informacija, ali i stalne promjene onoga znanja na kojem se očekivanja grade (Shand, 1984:8 i 40). Razdjelnica između preferencija i vjerovanja je nejasna - akcije i predviđanja bit će pod utjecajem vjerovanja, želja i strahova, a neprivlačne informacije mogu se jednostavno ignorirati. Drugim riječima, "kognitivna disonanca" u ekonomiji može biti "rasprostranjena" (Littlechild, 1986:29).¹³

Identificira li se racionalno ponašanje sa sposobnošću kalkulacije rizika kada je probabilističko znanje o budućnosti dostupno, onda postojanje istinske neizvjesnosti isključuje mogućnost racionalnog ponašanja (Lawson, 1985:918). Kako onda ljudi "spašavaju svoj obraz racionalnih ekonomskih ljudi?" Oni pretpostavljaju da je sadašnjost mnogo pouzdaniji vodič u budućnost nego li to prošlost sugerira, prihvaćaju da sadašnje cijene i proizvodnja ispravno

¹⁰ Sen sugerira i mogućnost da "greške" u odlučivanju i nisu pogreške već da one reflektiraju drugačiji pogled na problem odlučivanja od onoga standardnoga (Sen, 1987:69).

¹¹ "Čak i suočeni s transparentno jednostavnim problemima, ljudi često prekrše najtemeljnije aksiome modela racionalnog izbora" (Frank, 1991:228).

¹² Prizivajući Knightovo poznato razlikovanje između rizika (koji je mjerljiv) i prave neizvjesnosti koja je nemjerljiva (Knight, 1921), lako je uočiti da neoklasična koncepcija racionalnosti svodi neizvjesnost na prvi tip (Backhouse, 1985:295). Otuda uvođenje neizvjesnosti u neoklasični model maksimizacije i ravnoteže i nije za ovu bilo kobno.

¹³ "Mi jednostavno ne znamo...". U stvarnosti, umjesto da računamo vjerojatnosti svih mogućih ishoda, "u pravilu, mi imamo najmaglovitije ideje o svemu, osim o najdirektnijim posljedicama naših akcija..." (Keynes, 1937:216). Ortodokсна "hipoteza izračunljive budućnosti vodi pogrešnoj interpretaciji principa ponašanja ...kao i potcjenjivanju skrivenih faktora poput krajnje sumnje, nesigurnosti, nade i straha" (Keynes, 1937:224).

izražavaju buduće izgleda, sve dok se nešto ne promijeni, znaju da su njihove individualne prosudbe bezvrijedne, pa se oslanjaju na one ostatka svijeta koji je možda bolje obaviješten. Posljedica je toga da "psihologija društva koje čine pojedinci koji svi nastoje kopirati druge vodi nečemu što strogo rečeno možemo nazvati *konvencionalnim* prosuđivanjem" (Keynes, 1937:217).

U uvjetima neizvjesnosti očekivanja značajno utječu na ekonomske ishode (Davidson, 1981:158). Pritom je problem informacija s kojima raspolažu akteri izrazit: tekuće informacije su samo nesavršeni pokazatelji budućih procesa. Tržište ne može pružiti informacije koje zahtijeva racionalno odlučivanje pa se neizbježno nalazimo pred dilemom: ili odustati od pretpostavke racionalnog ponašanja aktera ili ovu reformulirati. Teško je prihvatiti prvu alternativu: ona implicira dvije ekstremne mogućnosti - ili su akteri "iracionalni", nepostojani, konfuzni ili su toliko usadeni u kontekst (društvenih pravila, normi, običaja itd.) koji ih čini potpuno predvidljivima da se ni u jednom slučaju pitanje ciljeva, sredstava i puteva te njihove racionalne artikulacije niti ne postavlja. Druga, pak, alternativa od nas zahtijeva da pokažemo kakav je to oblik racionalnosti kojim se ekonomski akter prilagođuje neizvjesnosti koju načelno ne može do kraja savladati. Ili drugačije, što omogućuje akteru danas da, sjećajući se prošloga, odlučuje o neprozirnom sutra? Odgovor ističe ulogu institucija neformalnih i formalnih, dobrovoljnih i prisilnih, spontano nastalih i svjesno oblikovanih: one, reducirajući neizvjesnost (Kregel, 1980:46), omogućuju akterima s podnošljivom dozom predvidljivosti o akcijama drugih ući u transakcije i poduzeti aktivnosti do kojih, u njihovoj odsutnosti ne bi niti došlo.¹⁴

Pritom, pretpostavivši da je znanje racionalnog čovjeka dato i prikladno za racionalni kalkulus optimuma, neoklasičari zanemaruju ključnu činjenicu: pojedinci raspolažu samo raspršenim i fragmentiranim informacijama, njihovo je znanje često kontradiktorno, često prešutno, a sposobnosti ograničene. Otuda, "ekonomski problem društva nije samo problem alokacije 'datih' resursa...to je problem korištenja znanja koje nikome nije dato u cijelosti" (Hayek, 1945:77-78).¹⁵ Gdje se znanje nalazi, kako akteri do njega dolaze? Tržišta i tržišne institucije u hayekovskoj optici su ona "epistemološka sredstva" (Gray, 1988:55) koja akterima omogućuju otkrivanje prešutnog i lokalnog znanja koje njegovi posjednici nisu teoretizirali, ako je to uopće i moguće.¹⁶ Hayekovo povjerenje u spontano djelovanje i institucije nastale kao njegov rezultat (tržište, novac), na kojem se temelji njegova nevjerica u institucije koje su rezultat "ljudskog dizajna" (npr. centralno planiranje) zanemaruje, međutim, probleme samog tržišta kao nesavršenog mehanizma širenja informacija. Upravo, karakteristični problemi asimetričnih informacija, problemi njihove "zaglavljenosti" (na jednoj strani tržišta), "specifičnosti

¹⁴ Nasuprot neoklasičnom tretmanu rigidnosti (npr. nefleksibilnosti najammina) koji ove drži uzrokom neučinkovitosti tržišnog sustava, ove su joj realnom pretpostavkom: "cjenovne norme pomažu tržišnoj ekonomiji da funkcionira u svijetu u kojem akteri imaju ograničeno znanje". Otuda, "rigidnosti nisu 'posebni slučaj'. Ove tzv. 'nesavršenosti' pomažu uspostavljanju koherentnosti i reda u tržišnom sistemu. Tržište funkcionira koherentno zbog ovih 'nesavršenosti', a ne *unatoč* njima kao što to teoretičari glavnoga toka pretpostavljaju" (Hodgson, 1988:191).

¹⁵ Hayek definira razliku između dvaju pristupa: "ako posjedujemo sve relevantne informacije (što uključuje, dodajmo, i distribucije vjerojatnosti), ako možemo početi od datog sustava preferencija, i ako posjedujemo potpuno znanje o svim dostupnim sredstvima, preostaje nam samo čisto logički problem. Naime, odgovor na pitanje najboljeg korištenja dostupnih sredstava implicitan je u našim pretpostavkama...Ovo, međutim, naglašavam *nije* ekonomski problem s kojim se suočava društvo". Razlog tome je što " 'podaci' od kojih počinje pojedinačna računica nikada za čitavo društvo nisu dati pojedinom umu koji bi mogao izvesti implikacije niti mogu biti dati" (Hayek, 1945:77).

¹⁶ Otuda, znamo više nego možemo izreći, pa dakle čitavo znanje nije moguće objektivizirati (Shand, 1984:9). Prešutno znanje ima značajnu ulogu i u organizacijama (Nelson i Winter, 1982:76-82 i 115-116): nemogućnost njegove artikulacije, a time i vjernog prenošenja, može (u slučaju odlaska važnih pojedinaca) predstavljati "ozbiljnu prijetnju kontinuiranosti rutine" (Nelson i Winter, 1982:115).

imovine" i sl. vode u kontekstu "ograničene racionalnosti" i "oportunizma" aktera, kao što to pokazuje suvremena neo-institucionalistička ekonomija (Williamson, 1975 i 1985), ka nastanku raznovrsnih netržišnih institucija i organizacijskih oblika (npr. hijerarhija, vertikalna integracija).¹⁷ Čini se, pored toga, da valjanost Hayekove teze o ulozi društvenih institucija kao nosilaca znanja ne mora ovisiti o izrazitom kulturnom darvinizmu, prisutnom u objašnjenju njihova nastanka, razvoja i selekcije (Gray, 1986:57).¹⁸

Uvođenjem neizvjesnosti model sveznajućega racionalnoga maksimizirajućeg aktera pokazuje se neodrživim. Mnogi istraživači (posebice neekonomisti) isticali su moguću ulogu i značenje navika, rutina, institucija za ponašanje ekonomskih aktera.¹⁹ Usredotočiti, međutim, ponašanje samo na njih, na neproblematično slijeđenje njihovo znači odreći se ne samo pojedinca kao aktivnog aktera i njegove uloge u nastajanju tih istih navika, rutina, institucija već i objašnjenja ekonomske i institucionalne promjene. Bez aktivnog pojedinca ova se promjena svodi ili na puki slučaj ili na strogi socijalni/tehnološki determinizam, što malo koga može zadovoljiti. Tragamo, dakle, za "srednjim putem", putem na kojemu ćemo izbjeći zamke ekstremnog individualizma, ali i rigidnoga socijalnog i institucionalnog determinizma.

3. Od ograničene k adaptivnoj racionalnosti

Nasuprot racionalnom ekonomskom čovjeku koji donosi (konzistentne, *eo ipso* racionalne) odluke u svijetu fiksnih i svepoznatih alternativa i njihovih posljedica, stvarni ekonomski akteri su ograničeni sposobnosti, a okruženje u kojem odlučuju je složeno. Ova su ograničenja donosioca odluka višestruka: ona se odnose i na (ograničeno) znanje i na (ograničene) sposobnosti računanja (Simon, 1959:113; 1987:266; Simon, 1992b:3), ali i na nekonzistentnost individualnih preferencija i vjerovanja, sukobe vrijednosti između pojedinaca i skupina (Simon, 1992a:34). Složenost okruženja posebice je naglašena postojanjem karakteristične međuzavisnosti između odluka pojedinačnih aktera i neizvjesnosti.²⁰

Biti "ograničeno racionalan" znači biti racionalan u kontekstu ograničenih ljudskih sposobnosti i složenosti okruženja (Simon, 1992b:15; Schotter, 1990:31).²¹ Akteri ne zatiču sve alternative kao date: to bi bio "dugačak i skup proces, proces u kojem se rijetko, u situacijama stvarnog svijeta, čak i minimalna kompletnost može osigurati". Umjesto toga teži se heuri-

¹⁷ Hodgson, međutim, Williamsonov naglasak na "oportunizam" aktera kao temeljni element troškova transakcije drži "sasvim neprikladnim" odgovorom na coasevsko pitanje (zašto poduzeća, kao institucije, postoje?). Ovaj iziskuje "neki koncept radikalne neizvjesnosti" (Hodgson, 1986:205).

¹⁸ Tu se posebice misli na Hayekov "evolutivni funkcionalizam": nastanak se i razvoj socijalnih institucija može objasniti "njihovim doprinosima izgledu na opstanak društvenih grupa koje ih usvoje" (Gray, 1988:57). Nasuprot tome, tvrdi Gray, ali bez potanijeg objašnjenja: "nema ničega u ljudskoj kulturnoj evoluciji ili institucionalnom razvoju što će osigurati da upravo prevladaju institucije koje su najbolje u epistemološkom smislu" (ili, nekoliko redaka prije toga: u smislu proizvodnosti, učinkovitosti itd.; Gray, 1988:58). Ovo je, naravno, suprotno svim onim teoretičarima institucija koji model racionalnog izbora smatraju adekvatnim i u ovom slučaju.

¹⁹ Ali i ekonomisti: sjetimo se samo Veblena i veblenovske tradicije.

²⁰ Karakteristična međuzavisnost aktera (npr. u slučaju oligopola; Martin, 1993; Arrow, 1987; te u slučaju potrošačkih preferencija; Duesenberry, 1949) bitno povećava količinu informacija s kojom bi akter morao raspolagati i intelektualne i kalkulativne sposobnosti koje bi morao posjedovati ukoliko će izračunati optimum. Neizvjesnost pak takvu kalkulaciju čini načelno nemogućom, a ukoliko je reducirana na probabilistički kalkulus, onda ima iste posljedice kao i međuzavisnost.

²¹ Inkompatibilnost zahtjeva, koje na znanje i sposobnosti prikupljanja informacija postavlja model racionalnosti, usvojen u ekonomskoj teoriji s "granicama ljudskog bića" (Arrow, 1987:75), upućuje na ograničenu racionalnost kao "konzistentniju pretpostavku o izračunljivosti pri formuliranju ekonomskih hipoteza" (Arrow, 1987:76).

stičkom traganju za zadovoljavajućim alternativama" (Simon, 1987:267), koje ne pretpostavlja niti poznavanje vjerojatnosti budućih događaja niti maksimizaciju korisnosti (Simon, 1987:266).²²

Zapazimo, ponajprije, da je koncept ograničene racionalnosti i zadovoljavajućeg ponašanja moguće integrirati u osnovni neoklasični okvir. Simonov koncept ograničene, "proceduralne" racionalnosti, nasuprot "substantivnoj" racionalnosti optimizirajućeg aktera, oslanja se prvenstveno na "argument kompleksnosti" te naglašava ograničenja procesiranja informacija i sposobnosti računanja. Kao takav lako se i sam svodi na substantivnu racionalnost: "zadovoljavajuće ponašanje je u stvari najbolji tok akcije obzirom na skupe resurse računanja" (Baumol i Quandt, 1964, cit. prema Langlois, 1986b:226). Ako je preskupo skupiti sve informacije potrebne za ostvarenje maksimuma, onda se zadovoljavajuće ponašanje može interpretirati i kao "minimiziranje troškova" što je, naravno, samo dual maksimizacije profita (Hodgson, 1988:80).²³ Cijena ovog očuvanja neoklasične teorije, međutim, u multiplikaciji je "pomoćnih egzogenih pretpostavki koje su nužne a da bi teorija funkcionirala", što otvara čitav program potrebnih empirijskih istraživanja bez kojih su "nova institucionalna ekonomija i s njom vezani pristupi akti vjere i možda milosrđa" (Simon, 1991:27).²⁴

U neoklasičarskoj (maksimizirajućoj) interpretaciji ograničene racionalnosti prvenstveno je riječ o nedovoljnim informacijama za potpuno upućeno racionalno odlučivanje. Sama sposobnost procesiranja informacija tretira se pritom kao "besplatna i neograničena" te implicira izuzetne matematičke sposobnosti (Nelson i Winter, 1982:66). S druge strane, objektivna kalkulacija troškova dobivanja daljnjih informacija, pri interpretaciji zadovoljavajućeg ponašanja kao maksimizirajućega, nije moguća (Hodgson, 1988:80).²⁵ To znači da se vrednovanje ovih troškova i mogućih alternativa u velikoj mjeri oslanja na "subjektivne hirrove i nagađanja, ili ... na uspostavljene rutine i procjene te na iskustva drugih agenata". U prvom slučaju "vrata su otvorena austrijskoj verziji subjektivizma", a u drugome "dopuštajući važnu ulogu konvencijama i rutinama, pomak je napravljen od čistog subjektivizma ka više 'institucionalističkom' razumijevanju ekonomskih fenomena" (Hodgson, 1988: 80).²⁶ Osnovni izvor ograničenoj racio-

²² "Ljudsko rezoniranje, premda proizvod ograničene racionalnosti, može se prikazati kao selektivno traganje kroz široke prostore mogućnosti. Selektivnost traganja, otuda i izvedivost, postiže se primjenom 'pravila palca', ili heuristika kako bi se odredilo koje puteve treba slijediti, a koje ignorirati. Traganje prestaje kada je nađeno zadovoljavajuće rješenje, gotovo uvijek znatno prije nego li su sve alternative istražene"(Simon, 1992b:4).

²³ "Kada skupljanje informacija izaziva troškove i kada su spoznajne sposobnosti ograničene, čak i nije racionalno vršiti izbore na temelju potpunih informacija kakvi su opisani u jednostavnim modelima. Paradoksalno, iracionalno je biti potpuno informiran. Literatura o odlučivanju u uvjetima nepotpunih informacija, umjesto da bude izazov modelu racionalnog izbora, u stvari je osnažila naše povjerenje u njega" (Frank, 1991:228).

²⁴ Tako Williamson podrijetlo različitih organizacijskih oblika (nasuprot tržištima) vezuje uz problem transakcijskih troškova u kontekstu ograničene racionalnosti/neizvjesnosti i oportunističkog ponašanja (1975:10; 1985:45). Ograničena racionalnost je "polusnažni" oblik racionalnosti, pri čemu se pretpostavlja da su akteri "namjerno racionalni, ali su to samo ograničeno". Iz namjere slijedi ekonomizirajuća orijentacija, iz ograničenosti slijedi važnost institucija (Williamson, 1985:45). Različiti organizacijski oblici i strukture upravljanja (npr. vertikalna integracija) nastaju kao posljedice ekonomiziranja ograničenom racionalnošću (1975:9; 1986:199).

²⁵ "U naravi je informacija da njihov sadržaj ne znamo prije nego li ih posjedujemo.... kako dakle pripisati troškove odlukama o prikupljanju daljnjih informacija?" (Hodgson, 1988:80).

²⁶ Nasuprot neoklasičnom gledištu, nudi se institucionalističko: "informacija se ovdje tretira kao kompleksna i nehomogena, otvorena kognitivnoj interpretaciji i , općenito, prezentirana u obliku koji nije podložan globalnoj racionalnoj kalkulaciji, čak i kada bi takve kalkulacije bile moguće" (Hodgson, 1988:83).

nalnosti aktera koji odlučuju u kontekstu istinske neizvjesnosti nije, u institucionalističkoj perspektivi, manjak već višak informacija s kojima se donosilac odluke u načelu suočava s obzirom na vlastite sposobnosti njihovog procesiranja koje su u principu ograničene.²⁷ Upravo to rutinama, navikama, nepisanim i pisanim heuristikama/pravilima u odlučivanju i sl. daje značajnu sustavnu i eksplanatornu ulogu kada je riječ o ponašanju i odlukama ekonomskih aktera.²⁸

Tek kada je, dakle, stavljen u kontekst prave, računovjerske vjerojatnosti nepristupačne, neizvjesnosti - "strukturne" (Langlois, 1986b) - argument ograničene racionalnosti otvara put radikalnijoj reinterpretaciji ponašanja ekonomskih aktera.²⁹ Prihvativši, s jedne strane, nalaz o ograničenim sposobnostima aktera, a s druge strane implikacije kompleksnosti okruženja - međuzavisnosti i neizvjesnosti - praktično, svakodnevno nastojanje ekonomskih aktera da artikuliraju ciljeve, sredstva i puteve, čini se, možemo primjerenije opisati kao adaptiranje situaciji (onakvoj kakva se može vidjeti i razumjeti), kao svojevrsnu "situacionu racionalnost". Ako je zadovoljavajuće ponašanje nužno i nesvedivo na substantivnu racionalnost (Elster, 1983:74-88 i 139-140), ako je "strukturna neizvjesnost" sveobuhvatna, onda nam se kao relevantni kriterij racionalnosti nameće "sposobnost da se razumno djeluje, da se djeluje prikladno okolnostima u kojima se netko nalazi, da se adaptira", umjesto neoklasičarskoga logički konzistentnoga predlaže se " 'adaptivno' ponašanje" (Langlois, 1986b:230).³⁰

Definiramo li racionalnost aktera sposobnošću adaptacije situaciji u kojoj se nalazi, onakvoj kakvu je - ograničeno sposoban - vidi (što implicira i mogućnost poduzetničkog otkrivanja pa i kreiranja prilika za dobit, a ne samo pasivnu prilagodbu, dakle mogućnost superiornog djelovanja³¹), onda se i akter i njegova racionalnost ne mogu promišljati izvan konteksta u kojemu participiraju. To je, naravno, suprotno osnovnom ortodoksnom zahtjevu - da je racionalni eko-

²⁷ "Puno korištenje dostupnih podataka prije je izuzetak nego li pravilo. Tipično je za ponašanje ljudi da oni, čak kada je riječ o sofisticiranim ekonomskim akterima ... sistematski ignoriraju kako primljene osjetilne podatke tako čak i informacije koje su, u izvjesnom smislu, 'shvaćene'" (Hodgson, 1988:83).

²⁸ Nelson i Wintera (1982) tako, koristeći se idejom ograničene racionalnosti, ističu ogromno značenje prešutnog znanja, rutina i sl. za ponašanje poduzeća u kontekstu neizvjesnosti.

²⁹ Maksimizacija u kontekstu ograničene racionalnosti može se braniti i tvrdnjom o selekciji manje uspješnih (Alchian, 1950; Friedman, 1953). Moglo bi se tvrditi da će akteri koji koriste inferiorna pravila odlučivanja biti "odstranjeni", a da će se održati samo oni koji primjenjuju "superiorna" - s vremenom "samo bi maksimizirajuća pravila trebala ostati..." (Schotter, 1990:31). Ako je, međutim, tvrdnja o selekciji, o eliminaciji onih koji ne uspijevaju maksimizirati profit, temelj našeg vjerovanja u maksimizaciju profita, onda bi morali kao postulat uzeti sam taj temelj, a ne maksimizaciju profita koju on implicira u nekim okolnostima. Mi bi tada trebali postaviti postulat da poduzetničke politike koje nisu prikladne ekonomskom preživljavanju primjenjuje samo manjina poduzeća koja iskazuje visoku stopu ekonomske smrtnosti". Takvom promjenom dobilo bi se na realističnosti: "ona bi nas navela na očekivanje da će maksimizacija profita biti najizraženija u granama u kojima je ulaz najlakši, a borba za preživljavanje najoštrija". Te bi ekonomiste oslobodila potrebe da pribjegavaju objašnjenjima u kojima sve rafiniranija maksimizacija profita počiva na "analitičkim i čužunskim sposobnostima" te pretpostavkama o dostupnosti informacija čije je postojanje ili primjena u politici "nevjerojatna" (Koopmans, 1957:141).

³⁰ Analitička moć kriterija maksimizirajuće racionalnosti je u tome što on pruža samo jedan ishod kao racionalan - ili, cijena toga je visoka: "arbitrarna specifikacija okvira u kojem se vrši optimizacija sredstava-ciljeva" (Langlois, 1986b:230). Nalazimo se pred dilemom: "ili neka ponašanja prebaciti u sferu neracionalnog (i tako njihove posljedice smjestiti izvan dosega ekonomskog objašnjenja) ili naći koncepciju racionalnosti koja je drugačija od one koju implicira kriterij maksimizacije". Ova druga alternativna znači "dovesti u pitanje samu ideju da razum mora uključivati, dakle da se ekonomsku racionalnost mora definirati kao, svjesnu, logičku dedukciju iz eksplicitnih premisa" (Langlois, 1986b:229).

³¹ Neoklasična teorija za poduzetnika nema mjesta: ako se pretpostavi da su svi akteri jednako sveznajući i da su im dostupne sve informacije, onda će, ako su racionalni - a to se pretpostavlja - jednako i odlučivati. Pogreške su moguće, ali potraga za superiornijim rezultatima je u načelu isključena. To je, naravno, posljedica ukidanja one neizvjesnosti u kojoj i Kirznerov i Schumpeterov poduzetnik prosperiraju.

nomski čovjek određen izvan svakog konteksta. Ovo (promišljanje konteksta) direktno vodi analizi uloge društvenih institucija i sistemskih ograničenja u ponašanju ekonomskih aktera: zahvaljujući njihovom postojanju značajno se sužavaju dimenzije njihove problemske situacije te smanjuju kognitivni zahtjevi kojima su oni izloženi. Institucije služe kao "interpersonalna spremišta koordinativnog znanja" (Langlois, 1986b:237),³² činjenica na koju smo već ranije upozorili, a sistemska ograničenja (koja definiraju šire okruženje problemske-situacije, a nastaju akcijama samih ekonomskih aktera) supstituiraju racionalno ponašanje te uklanjaju veliki dio onog tereta koji racionalni ekonomski akteri nose u teoriji (Langlois, 1986b:237 i 239).³³

4. Institucije su (ipak) važne

Kamo su nas dovela dosadašnja razmatranja? Model deduktivne racionalnosti na kojemu su sazdana temelji neoklasične teorije ne može se lako održati, ali niti jednostavno odbaciti, ne vodeći pritom računa o osnovnim odlikama neoklasične znanstvene metode (šire u: Friedman, 1953; Hollis i Nell, 1975; Katouzian, 1980; Blaug, 1980; Franičević, 1986).³⁴ Propitivanje konteksta odlučivanja koji je fundamentalno obilježen neizvjesnošću i prihvaćanje postavke o ograničenim sposobnostima ekonomskih aktera (u pravilu ispod onih koje nalaže model maksimizirajućeg ponašanja) dovelo nas je do zaključka kako su institucije bitan element objašnjenja njihovog adaptivno-racionalnog ponašanja. Koje moguće ekonomsko-teorijske posljedice to jest alternative slijede iz takvog zaključka? Tri (međusobno ne nužno isključive) predložiti ćemo u nastavku.

(1) Postoji prostor ekonomskih aktivnosti koji se adekvatno može opisati neoklasičarskim postupkom: *ceteris paribus* klauzula tiče se utvrđivanja granica tog područja, ali i granica prema drugim znanostima (Hargreaves-Heap i Hollis, 1984:12). Na to upućuju svojom analizom i Denzau i North kada propituju "područje primjenjivosti paradigme substantivne racionalnosti" (1994:6) te ga definiraju s obzirom na složenost situacije (ova mora biti mala), informacije (dostupnost, povratna-veza) i motivaciju aktera (1994:7-9). Na granice primjenjivosti neoklasične teorije upućuje i Winston (1988): one su određene mogućnošću korištenja "analitičkog vremena" kod repetitivnih događaja. Langlois (1986b) ih definira postojanjem tvrdih sustavnih ograničenja i brojnošću aktera. Implikacija svih ovih pokušaja dovodi u pitanje univerzalnost neoklasične paradigme: postoje situacije i problemi kada ona kao teorija ne funkcionira zadovoljavajuće. Svodi li se time ona na "posebni slučaj" neke šire teorijske postavke koja je tek u nastajanju?

(2) Institucionalno je egzogeno procesima racionalnog ponašanja i izbora, ali ne i nevažno: postalo je sve vidljivije da "institucije utječu na ekonomske pojave, što implicira potrebu za ekonomskim teorijama u kojima institucionalni utjecaji i ograničenja igraju ulogu" (Langlois, 1986a:7). Precizno analiziranje uloge institucija i institucionalnih ograničenja (npr.

³² Institucije kao "društvene organizacije koje putem tradicija, običaja ili pravnih ograničenja, teže stvaranju trajnih i rutiniziranih obrazaca ponašanja... imaju važnu ulogu kao informacijski vodiči koji su bitni za djelovanje u složenom ekonomskom okruženju koje samo djelimice znamo i razumijemo" (Hodgson, 1988:10 i 118).

³³ Ključno je pitanje da li je "relevantno sistemsko ograničenje čvrsto ili labavo" (Langlois, 1986b:241). U prvom slučaju (posebice ako se radi o velikim brojevima) korištenje "jednostavnijih ideal-tipova" (npr. marshallijanske teorije firme) je primjereno. U situacijama kada su ograničenja labava, a društveni ishod bitno ovisi o ponašanju jednog ili nekoliko ključnih pojedinaca: "tada moramo znati mnogo više o akterovoj situaciji i kako je on vidi" (Langlois, 1986b:241)

³⁴ Tako Hodgson svoje vrednovanje kritika maksimizacije zaključuje sljedećim opreznim razmišljanjem: "Dokazi ne mogu pobiti neoklasičnu hipotezu maksimizacije, ali njihova kombinirana težina može, a to i čini, postaviti pitanje o njezinoj utemeljenosti te vodi traganju za teorijskim alternativama" (Hodgson, 1988:91).

vlasničkih prava - Barzel, 1989; Pejovich, 1995) važno je i neophodno za razumijevanje niza problema same ekonomije, kao i onih tradicionalno izvan područja ekonomske teorije ili neadekvatno analiziranih. "Egzogene teorije institucija" (Caporaso i Levine, 1992) pripadaju toj opciji. Ovaj program odgovara prvoj od dviju uloga institucija u ekonomskoj teoriji: "institucije čine dio situacije u kojoj se akter, on ili ona, nalazi; one služe kao vodiči ponašanja koji reduciraju za uspješno djelovanje potrebno znanje i spoznajna umijeća. U ovom smislu, institucije ulaze u teoriju kao egzogeni reziduumi prošlosti" (Langlois, 1986b:247). Northova definicija ide u istom smjeru³⁵ te izrazito naglašava njihovu ulogu ograničenja, koju racionalni akter mora uzeti u obzir: "Zajedno sa standardnim ograničenjima ekonomike one definiraju skup mogućih izbora i uslijed toga determiniraju troškove transakcija i proizvodnje i otuda profitabilnost i izvedivost angažiranja u ekonomskoj aktivnosti... Institucije čine poticajnu strukturu ekonomije; kako se ta struktura razvija, ona oblikuje pravac ekonomske promjene prema rastu, stagnaciji ili opadanju" (North, 1991:97).

Pristup institucijama kao ograničenjima to jest prigodama ne dovodi u pitanje osnovnu neoklasičnu postavku: "on dopušta očuvanje i usmjerenosti na pojedinca i hipoteze maksimizacije, samo se mijenjaju troškovi i koristi različitih tokova akcije... Uvođenje institucija samo dodaje još jednu varijablu temeljnoj ekonomskoj jednadžbi" (Caporaso i Levine, 1992:149), pritom, nedvojbeno, znatno proširujući polje same neoklasične paradigme te ujedno povećavajući deskriptivnu vrijednost njezinih modela, unoseći u nju i znatne revizije, što je lako zapaziti u nizu područja: od teorije poduzeća (Williamson) preko teorije vlasničkih prava (Barzel) do ekonomske povijesti (North). Za analizu komparativnih ekonomskih sustava, njihove relativne uspješnosti te, posebice, za analizu ekonomske efikasnosti različitih institucionalnih aranžmana, ovo proširenje se pokazalo neophodnim.³⁶

(3) Konačno, umjesto svodenja cjelokupnog svijeta na ona, reducirani neoklasične ekonomske teorije, moguće je endogenizirati pretpostavke na kojima je redukcija izvršena. Kada je riječ o socijalnim i ekonomskim institucijama, to znači analizirati ne samo efikasnost različitih institucija i institucionalnih aranžmana, ne pitajući se pritom otkuda ni kako oni dolaze, već i teorijski objasniti njih same, njihov nastanak, perzistenciju i promjenu (Langlois, 1986a:7 i 1986b:247). To ujedno znači prihvatiti, ali i teorijski protumačiti, za ekonomski proces konstitutivnu i za ponašanje aktera fundamentalnu povezanost ekonomske sfere s društvenim i političkim institucijama (Hodgson, 1988:15).

Tretiraju li se institucije kao endogene ekonomskom procesu, one same postaju "predmetom izbora, argumenti funkcije korisnosti, i 'outputi' koje se treba objasniti na isti način kao i alokativnu aktivnost uopće" (Caporaso i Levine, 1992:153). Pitanje je: može li se endogenizacijom institucija doista održati osnovni model racionalnog izbora, drugim riječima pripadaju li institucije same, ali i sve sfere socijalnog i političkoga, ekonomskom pristupu³⁷ i mogu li se najbolje njime analizirati? Održati ortodokсни model racionalnog izbora i u slučaju institucija znači da su i one same proizvod racionalnog izbora, što uključuje i njihovu promjenu. U suprotnome, alternativno tumačenje racionalnosti je implicirano. Ne zaboravimo, prihvatimo li generalni nalaz ograničene racionalnosti te uočimo li osnovne probleme agregiranja individualnih

³⁵ "Institucije su ograničenja koja su izmislili ljudi a koja strukturiraju političku, ekonomsku i socijalnu interakciju. Njih čine kako neformalna ograničenja (sankcije, tabui, običaji, tradicije i kodeksi ponašanja) tako i formalna pravila (ustavi, zakoni, vlasnička prava). Kroz povijest, ljudi su izmišljali institucije ne bi li stvorili red i reducirali neizvjesnost u razmjeni (North, 1991:97).

³⁶ Npr. *World Development* (1989) 17(9), gdje je objavljen niz radova posvećenih odnosu institucionalne ekonomije i ekonomike razvoja (usp. i Ostrom, Feeny i Picht, 1993).

³⁷ To bi impliciralo da "ljudska bića pokreću individualistički ekonomski motivi u *svim* oblastima života", tj. da su "društveni odnosi tržišni odnosi" (Hargreaves-Heap i Hollis, 1984:13 i 14).

preferencija u kolektivne (Arrow, 1963; Mueller, 1989), onda nema nikakve garancije niti da će ponuda takvog "institucionalnog kapitala" biti optimalna, a jednako tako ni njegova alokacija. Ako je pak nužna drugačija pretpostavka i o samom socijalnom akteru koji stvara institucije, ne otvara li se time ekonomska teorija takvoj reviziji u kojoj unutrašnja logička konzistentnost više neće biti održiva?

Pomnija analiza spoznajnih procesa upućuje na korištenje uvida psihologije, sociologije i antropologije. Pokazuje se kako postoji "bliska veza između društvene kulture i institucija, s jedne strane, te spoznajnih aktivnosti i razvoja, s druge strane" (Hodgson, 1988:8)³⁸ Institucije nisu puka ograničenja koja racionalni akter jednostavno uzima u obzir prilikom svog optimizirajućeg kalkulusa. One nisu samo kontekst racionalnosti već njezina pretpostavka.³⁹ Otuda njihova omogućavajuća uloga - kao spremišta znanja i informacija ali i kao sredstva redukcije neizvjesnosti - dolazi u prvi plan analize. Ne čudi stoga da u institucionalističkom programu običaji i rutine mogu "bitno oblikovati djelovanje" te bilo pozitivno ili negativno "utjecati i na preferencije i na ponašanje" kao i "omogućavati sticanje znanja na temelju kojih se izbor vrši" (Hodgson, 1988:133 i 124; slično i Friedland i Robinson, 1990).

Uvođenjem socijalne, kulturne i institucionalne dimenzije kao relevantne za proces i karakter izbora, neoklasičarski tretman racionalnosti (kao logički konzistentnog ponašanja) i njegovog subjekta - stalno kalkilirajućeg i optimizirajućega racionalnog ekonomskog čovjeka - postaje sve teže održivim. Institucije imaju pritom višestruku i k tome kontradiktornu ulogu: one omogućavaju razmjenu i (ograničeno, situaciji adaptirano) racionalno ponašanje, ali je i ograničavaju odjeljujući nerazmjenjujuću sferu života od razmjenjujuće.

S jedne strane, dakle: institucije, prenoseći informacije, reduciraju problem maksimizirajuće kalkulacije na (savladiv) problem donošenja konvencionalnih odluka. Cijene i tržišta nisu, kao što to pretpostavlja ortodoksija, jedini društveni mehanizmi prenošenja informacija: "Ako je išta jasno o suvremenim institucijama, onda je to da one okolo prenose mnogo informacija". Otuda, primjerice, važnost rutina u koje je "usadeno organizacijsko pamćenje" (Nelson i Winter, 1982: 403-404).⁴⁰ Institucije, "pružajući manje-ili-više pouzdane informacije o vjerojatnim akcijama drugih", omogućuju odlučivanje i razmjenu: "navike i rutine jednih omogućuju svjesno odlučivanje drugih". Otuda, je "u izrazito složenom svijetu, te unatoč neizvjesnosti, kompleksnosti i prekomjernom teretu informacija, redovito i predvidljivo ponašanje moguće" (Hodgson, 1988:133).

Dugujemo li predvidljivost ponašanja aktera ekonomskog procesa institucijama - odnosno "pravilima igre", kako ih u nešto suženijoj optici naziva Pejovich - onda se ta njihova uloga ne može uzeti izvjesnom: to će ovisiti o njihovoj vjerodostojnosti i stabilnosti (Pejovich, 1995:36), ali i, uopćeno, o "modelima stvarnosti" koje akteri, pod snažnim utjecajem ideologija, usvajaju (North, 1990; Denzau i North, 1994). Informacije na temelju kojih akteri, bitno obilježeni ograničenim sposobnostima i neizvjesnošću, odlučuju pod utjecajem su kulture i institucija.⁴¹ Drugim riječima, posredovanja kojima je akter u procesu racionalnog odlučivanja u svi-

³⁸ Postoji "veza između koncepata i okvira spoznaje s kulturnim normama i okruženjem... prihvaćeni konceptualni okviri reflektiraju našu kulturu i društvene norme i pravila što smo ih nasljedili" (Hodgson, 1988:118 i 119).

³⁹ "Čak ako je djelovanje slobodno, ono je ispunjeno navikom i rutinom te prožeto kulturom i strukturom sistema. Institucije su supstanca, a ne puki rubovi društvenog života" (Hodgson, 1988:134).

⁴⁰ U kontekstu ograničene racionalnosti organizacije su ključne: "mi pojednostavljujemo naše probleme odlučivanja tako što situacije vidimo unutar okvira organizacije" (Simon, 1992b:6; Simon, 1991). Otuda i značenje identifikacije sa ciljevima organizacije; o ulozi organizacijske kulture usp. Kreps, 1990.

⁴¹ To znači da "informacije koje stvaraju i distribuiraju institucije imaju društveni, a ne isključivo subjektivni karakter" (Hodgson, 1988:133).

jetu važnih institucija višestruka su i kompleksna. Ta su posredovanja izostala iz reducirane koncepcije ponašanja aktera u neoklasičnom modelu, što je u znatnoj mjeri oslabilo njegovu deskriptivnu vrijednost te umanjilo njegovu sposobnost komparativne i analize ekonomske promjene.

S druge strane: institucije ograničavaju razmjenu - one prenose informacije o tome što jest područje razmjenjivoga, a što je izvan njega. One općenito "definiraju obuhvat tržišne razmjene. Neke stvari ili karakteristike ne mogu se razmjenjivati zbog osobnih ili kulturnih razloga" (Caporaso i Levine, 1992:150). Tako djeluju i formalne institucije kroz alokaciju vlasničkih prava, ali i neformalne kroz prenošenje informacijskih kodova o uobičajenom, tradicionalnom, normiranom, poželjnom ponašanju. Racionalan ekonomski čovjek razmjenjujuće je biće neoklasične teorije. Određen kao samozainteresirani računčija, maksimizira/minimizira, računa i razmjenjuje sve od čega može imati koristi, kao i svi koji ga okružuju. U načelu: sva rijetka dobra (kojih je ponuda uz cijenu jednaku nuli nedostatna pa moraju biti racionirana) racionalni akteri će razmjenjivati. Izostanak tržišne razmjene rijetkih dobara tumačit će se ili "propustom tržišta" ili prisilom države koja preuzima funkciju racioniranja. Može se, međutim, pokazati da orijentacija prema razmjeni, sklonost razmjenjivanju na tržištu, varira i među pojedincima i među skupinama.⁴²

Ako su i sama tržišta "kulture konstrukcije" (DiMaggio, 1990:120), ako se ekonomija (u antropološkoj perspektivi) tretira kao "institucionalizirani proces" (Polanyi, 1977; Stanfield, 1986), onda niti sama racionalnost ne može biti tretirana nezavisno od kulturnoga kondicioniranja, od činjenice da su akteri "usađeni" u društvo (Granovetter, 1985 i 1990)⁴³ ali i u institucije (Friedland i Robertson, 1990:30): "Ljudi nisu jednostavno racionalni ili iracionalni, okretni samo sebi ili drugima; prije je riječ o institucionalnim kontekstima u kojima su individualnost i racionalnost prikladni i naučeni" (Friedland i Robertson, 1990:32).⁴⁴ Racionalnost podrazumijeva odgovarajuću "socijalnu kompetentnost", koju ekonomski akteri stječu kroz procese socijalizacije, kulturne integracije, učenje. Situacijska racionalnost, racionalnost aktera koji je "usađen" u vrijeme, društvo, institucije, implicira ne da njegove akcije nisu ekonomizirajuće, kalkulirajuće, već da su i sama mjerenja kojima pritom pribjegavaju "kulturno specifična".⁴⁵

Da li smo ovime i definitivno proglasili "kraj ekonomskog čovjeka"? I autor knjige takvog naslova (Marsden, 1986) ostavio je upitnik. Odbaciti tog "korisnog idiota" (DiMaggio, 1990) ekonomske teorije čini se lakšim (da li uvijek i nužno opravdanim?) nego li nadomjestiti ga osobom praktične, situaciji adaptirane racionalnosti. Prije nego li mu definitivno presudimo, podsjetimo se da je sva njegova, i ona pomalo karikaturna, svojstva izložio još Veblen (1919) žestokoj i uvjerljivoj kritici. Ali, bez značajnijih posljedica - štoviše, racionalni ekonomski čov-

⁴² DiMaggio ističe četiri osi varijacija u orijentacijama prema razmjeni. To su: (1) globalne varijacije među osobama: jedni su razmjenjivanju skloniji od drugih; (2) sklonost bezličnim razmjenama ovisi i o karakteru osobe s kojom se razmjenjuje; (3) razlike među dobrima i uslugama; (4) razlike među situacijama (DiMaggio, 1990:118).

⁴³ Posljedica toga je da "ishodi mogu dramatično varirati čak i kada su u pitanju *isti* ekonomski problemi i tehnologije, ukoliko su društvena struktura, institucionalna povijest i kolektivna akcija različiti te da to u bitnoj mjeri ograničava i oblikuje buduće mogućnosti" (Granovetter, 1990:106).

⁴⁴ Svođenje institucija na "solucije problema eksternalija pri ekonomiziranju troškovima transakcije" vodi "formalističkim slikama koje ne mogu predstaviti trajne kvalitete institucija koje su simultano sastavljene od korpusa kategorija, teorija, simbola i vrijednosti (odnosno 'socijalne spoznaje' kako DiMaggio naziva kulturu) te socijalnih struktura putem kojih se manifestiraju...Pristupajući im kao pregovaračkim ravnotežama....ostavlja previše toga nedorečenog" (Friedland i Robertson, 1990:32-33).

⁴⁵ Ekonomska mjerenja su "kulturno specifična, institucionalizirana putem kategorija i normi koje se reproduciraju kroz rutine država, financijskih posrednika i značajnih korporacija" (Friedland-Robertson, 1990:30).

jek u sljedećim decenijama doživio je puni trijumf. Veblenu je nedostajala konstruktivna i uvjerljiva alternativa. Donosi li je ponovo probuđeni interes ekonomista za institucije i institucionalno? Dok ovo pitanje ne dobije odgovor, niti ekonomski čovjek - premda uvjerljivim kritikama uzdrman u svojoj superiornosti - nema dovoljnih razloga odstupiti.

5. Zaključak

Dosadašnja rasprava, u središte pozornosti postavila je kritike reduciranog koncepta aktera koji s lakoćom optimizira, logički je konzistentan, te u tom smislu racionalan. Naglasili smo na više mjesta moguću ulogu navika, rutina, institucija. Omogućujući (situaciji aktera adaptirano) racionalno ponašanje, one ne generiraju nužno neoklasičarski optimum. Zapazili smo da su ekonomski akteri i procesi "usađeni" (*embedded*) i u vrijeme i u prostor i u društvo, u institucije. S druge strane, u stiliziranom svijetu ortodoksne neoklasične teorije institucijama nema mjesta. A ako se i pojavljuju, onda je to jedino u obliku datog ograničenja, a ne nečega što bi procesu ekonomskog odlučivanja bilo inherentnom unutrašnjom pretpostavkom i sastavnicom. Naglasili smo također međuzavisnost aktera, koja implicira važnost svih onih posredovanja kojima akteri stvaraju sliku o sebi i drugima: kulture općenito.

Dakle, *institucije su važne*, a to onda implicira i potrebu teoretiziranja samih institucija i institucionalne promjene: kada institucionalna inercija prestaje a inovacija počinje? Kakva je tu (kolektivna) racionalnost u pitanju posebice ako i tom pitanju pristupimo iz perspektive radikalno interpretirane ograničene racionalnosti, te ako povedemo računa o izuzetnim teškoćama agregiranja individualnih preferencija u kolektivne. Ako su institucije važne, onda moramo odgovoriti kako i zašto. To implicira da su teoriji ekonomskog procesa institucije ne nešto izvanjsko već nešto što samom teorijom treba biti objašnjeno.

Dakle, *kultura je važna*. To implicira i potrebu teoretiziranja kulture kao imanentne procesu situacijske, adaptivne racionalnosti, kao onog aspekta stvarnosti koji definira sliku svijeta i odnos aktera prema njezinim elementima. Ta slika aktera oslobađa, opskrbljivši nju/njega kodovima, vrijednostima, mogućnostima i institucijama znanja i učenja i sl., potrebe da svaki put kada odlučuje sve mora uzeti u obzir. Drugim riječima, ograničena racionalnost nije samo odlika individue, ona je "usađena" u kulturu kojom je ova okružena te u koju je integrirana. Kultura je dio akterove situacije.

Od brojnih pitanja koja se nameću iz ovih razmatranja, izdvojiti ćemo samo neka:

(a) U kojoj mjeri činjenica da postoje varijacije prema razmjeni, da je kultura integralna ekonomiji, pogađa neoklasičnu teoriju kao apstrakciju razmjenske ekonomije i ovu samu pokazuje kao element kulture razmjenske ekonomije?

(b) U kojoj mjeri je ekonomski racionalno ponašanje strukturni i kulturni, kontekstualni moment, a koliko genetsko-evolucijski (puko održavanje): da li se ono jednostavno stječe ili uči? Ako je racionalnost "adaptivna", ne vodi li to i mogućnosti da biti ekonomski racionalan, makar i "ograničeno" (u nekim kontekstima), znači biti najbolje prilagođen?

(c) Ima li smisla govoriti o uvjetima i kontekstu kada neoklasična pretpostavka ekonomski racionalnog ponašanja ima značajnu deskriptivnu vrijednost (vjerojatno veću u razvijenom tržišnom negoli u predr tržišnom društvu)? Tu se postavlja pitanje karaktera onog društvenog izbora koji je doveo do dominacije institucija tržišnog društva. Otvara se i pitanje samoga institucionalnog dizajna kojim bi stvaranje takvih okolnosti moglo biti olakšano, ako je i kada poželjno, jednako tako kao i razrješavanje onih karakterističnih ishoda kada slediti tu istu racionalnost ne osigurava (ni pojedinačno ni kolektivno) efikasan ishod.

U kontekstu postsocijalističkih gospodarstava, odgovori na ova pitanja mogli bi imati višestruko značenje. Naime, naša analiza već nagovještuje kako veliko institucionalno redizajniranje, kojé je u tijeku, neće donijeti niti identične ishode niti će osigurati njihovu djelotvor-

nost.⁴⁶ Također, analiza ukazuje i na to da bi razumijevanje uloge institucija i kulture u adaptiranju aktera novonastajućoj stvarnosti, dakle razumijevanje načina na koje se, kroz djelovanje aktera (individualnih i kolektivnih) povezuje naslijeđe jučerašnjega s oblicima današnjega, moglo imati izrazite implikacije za strategiju i politiku tranzicije.

Odgovori aktera na promjene nikada nisu niti će biti "udžbenički" već ograničeno/adaptivno racionalni, što znači i obilježeni institucijama, kulturom i njihovom "usadenošću" u socio-kulturni kontekst zemlje, regije, pa i lokalnih zajednica. Iste formalne institucije bit će ispunjene različitim akterima i "logikama", ista formalna pravila bit će izložena različitim interpretacijama. To, međutim, ne mora nužno voditi neučinkovitosti i blokiranju razvoja: ljudi suočeni s pritiscima ali i prilikama skloni su mijenjati institucije koje ih ograničavaju. S druge strane, uvažavati obilježja specifičnog institucionalnog kapitala može značiti i bitno reduciranje neizvjesnosti i time olakšati funkcioniranje tržišne ekonomije, pribaviti joj široku legitimnost te ublažiti subjektivni osjećaj troškova transformacije. Na to upućuje i iskustvo uspješnih gospodarstava Azije.

Ovaj rad bio je posvećen kritici koncepta racionalnog ekonomskog čovjeka neoklasične teorije. Ona nas je uputila na prepoznavanje institucionalne dimenzije ekonomskog procesa kao temeljne za rekonstrukciju ekonomske teorije, koja će se zasnivati na realističnoj pretpostavci o racionalnosti i kognitivnim sposobnostima ekonomskih aktera. Pokaže li se da institucije nisu samo unutrašnje ekonomskom procesu (pretpostavljeno racionalnog) izbora već istodobno na njega nesvedive, onda takvo stajalište očito otvara vrata i plodnom dijalogu s drugim društvenim znanostima,⁴⁷ bez kojega potpuniji odgovori na naša pitanja nisu mogući. Za razumijevanje postsocijalističke tranzicije takav je dijalog prijeko potreban. To je, konačno, jedan od implicitnih zaključaka ovog rada.

Moguće posljedice endogenizacije institucionalnoga za ekonomsku teoriju ovdje su bile tek nagoviještene. Za samu ekonomsku znanost na tom putu nalaze se vjerojatno najveća iznenađenja i najvažnija otkrića, a za formuliranje politika postsocijalističkih društava, uvjereni smo, brojni važni doprinosi društvenih znanosti. Politika tranzicije, koja akterima ove velike povijesne transformacije imputira (svjesno ili nesvjesno) racionalnost neoklasičnog ekonomskog čovjeka, riskira pak brojna - pa i neka neugodna - iznenađenja.

LITERATURA

- Alchian, Armen (1950) Uncertainty, Evolution, and Economic Theory. *Journal of Political Economy* 58:211-22.
- Arrow, Kenneth J. (1963) *Social Choice and Individual Values*, rev. ed. New York: John Wiley and Sons.
- Arrow, Kenneth J. (1987) Rationality of Self and Others in an Economic System, reprinted in Zey Mary /ed./ (1992) *Decision Making: Alternatives to Rational Choice Models*. Newbury Park: Sage Publications.
- Backhouse, Roger (1985) *A History of Modern Economic Analysis*. Oxford: Basil Blackwell.

⁴⁶ Razvoj može ovisiti o već prijednom putu (dakle, "path-dependent"); moguće su blokade u inferiornim institucionalnim rješenjima ("lock-in"). I jedno i drugo upućuje na značenje razumijevanja institucionalnoga te upoće socio-kulturnog konteksta u koji se formalne promjene uvode (opširnije u: North, 1989; 1990; 1991).

⁴⁷ "Otkrivanje" institucija od strane suvremenih ekonomista znači i njihov ulazak na teren na kojemu su odavna nazočni drugi: sociolozi, antropolozi, povjesničari. Ako ideju racionalnog izbora koja je u pozadini "ekonomskog imperijalizma" i univerzalističke ambicije ekonomske znanosti (usp. Radnitzky i Bernholz, 1987; Nicolaidis, 1988; Olson, 1990; Štulhofer, 1994) razumijemo kao svojevrsnu ekonomističku "rutinu", onda se postavlja i pitanje mutacija kojima će biti i ona sama izložena u susretu s teorijama drugačije provenijencije.

- Baumol, William J. and R. J. Quandt (1964) Rules of Thumb and Optimally Imperfect Decisions. **American Economic Review** 54:23-46.
- Blaug, Mark (1980) Economic Methodology in One Easy Lesson. **British Review of Economic Issues** May 1980, reprinted in M.Blaug (1986) **Economic History and the History of Economics**. Brighton: Wheat-sheaf Books.
- Bardhan, Pranab (1989) The New Institutional Economics and Development Theory: A Brief Critical Assessment. **World Development** 17(9):1389-95.
- Bell, Daniel and Irving Kristol /eds./ (1981) **The Crisis in Economic Theory**. New York: Basic Books.
- Caporaso, James A. and David P. Levine (1992) **Theories of political economy**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davidson, Paul (1981) Post Keynesian Economics, in B.Daniel and Kristol,I. /eds./ **The Crisis in Economic Theory**. New York: Basic Books.
- Denzau, Arthur T. and Douglass C. North (1994) Shared Mental Models: Ideologies and Institutions. **Kyklos** 47(1):3-30.
- DiMaggio, Paul (1990) Cultural Aspects of Economic Action and Organization, in R.Friedland and Robertson,A.F. /eds./ **Beyond the Marketplace: Rethinking Economy and Society**. New York: Aldine de Gruyter.
- Duesenberry, James S. (1949) **Income Saving and the Theory of Consumer Behavior**. Cambridge, MA: Harvard University Press; reprinted (1967) by Oxford University Press: Oxford.
- Elster, Jon (1983) **Explaining Technical Change: A Case Study in the Philosophy of Science**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Franičević, Vojmir (1986) **Radikalna politička ekonomija: Traganje za alternativom kapitalizmu u SAD**. Zagreb: Centar "Vladimir Bakarić"/Globus.
- Frank, Robert H.(1988) **Passions Within Reason: The Strategic Role of the Emotions**. New York: Norton.
- Frank, Robert H.(1991) **Microeconomics and Behavior**. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Friedland, Roger and A. F. Robertson (1990) Beyond the Marketplace, in R.Friedland and Robertson,A.F. /eds./ **Beyond the Marketplace: Rethinking Economy and Society**. New York: Aldine de Gruyter.
- Friedman, Milton (1953) **Essays in Positive Economics**. Chicago: Chicago University Press.
- Granovetter, Mark (1985) Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. **American Journal of Sociology** 91(3), reprinted in M.Zey /ed./ (1992) **Decision Making: Alternatives to Rational Choice Models**. Newbury Park: Sage Publications.
- Granovetter, Mark (1990) The Old and New Economic Sociology: A History and Agenda, in R.Friedland and Robertson, A.F. /eds./ (1990) **Beyond the Marketplace: Rethinking Economy and Society**. New York: Aldine de Gruyter.
- Gray, John (1988) Hayek, The Scottish School, and contemporary economics, in G.C.Winston and Teichgraber, R.F. /eds./ **The boundaries of economics**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hargreaves-Heap Shaun and Hollis Martin (1984) Bread and Circumstances: The Need for Political Economy, in Whyne David K. /ed./ **What is Political Economy?**. Oxford: Basil Blackwell.
- Hayek, F.A. (1936) Economics and Knowledge. **Economica** 4 (new ser.,1937):33-54; reprinted in Hayek, F.A. (1949) **Individualism and Economic Order**. London: Routledge&Kegan Paul.
- Hayek, F.A.(1945) The Use of Knowledge in Society. **American Economic Review** 35(4); reprinted in Hayek, F.A. (1949) **Individualism and Economic Order**. London: Routledge&Kegan Paul.
- Hodgson, Geoffrey M.(1988) **Economics and Institutions: A Manifesto for a Modern Institutional Economics**. Cambridge: Polity Press.
- Hollis, Martin and Edward Nell (1975) **Rational Economic Man - A Philosophical Critique of Neo-Classical Economics**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunt, E.K. and J.G. Schwartz /eds./ (1972) **A Critique of Economic Theory**. Harmondsworth: Penguin.
- Kahneman, Daniel and Amos Tversky (1979) Prospect theory, an analysis of decision under risk. **Econometrica** 47:263-91.
- Katouzian, Homa (1980) **Ideology and Method in Economics**. London: Macmillan.

- Keynes, J.M. (1937) *The General Theory: Fundamental Concepts and Ideas*. **Quarterly Journal of Economics** 51:209-23; reprinted in: Clower R.W./ed./ (1969) **Monetary Theory: Selected Readings**. Harmondsworth: Penguin.
- Kirzner, Israel M. (1973) **Competition & Entrepreneurship**. Chicago: Chicago University Press.
- Knight, Frank H. (1921) **Risk, Uncertainty and Profit**. Boston: Houghton Mifflin.
- Koopmans, Tjalling C. (1957) **Three Essays on the State of Economic Science**. New York: McGraw-Hill.
- Kregel, J.A. (1980) Markets and institutions as features of a capitalistic production system. **Journal of Post Keynesian Economics** 3(1):32-48.
- Langlois, Richard N. (1986a) The New Institutional Economics: an introductory essay, in R.N.Langlois /ed./ (1986) **Economics as a Process: Essays in the New Institutional Economics**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Langlois, Richard N. (1986b) Rationality, institutions and explanation, in R.N.Langlois /ed./ (1986) **Economics as a Process: Essays in the New Institutional Economics**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lawson, Tony (1985) Uncertainty and Economic Analysis. **The Economic Journal** 95:909-927.
- Leibenstein, Harvey (1989) Organizational Economics and Institutions as Missing Elements in Economic Development Analysis. **World Development** 17(9):1361-73.
- Levine, David P. (1977) **Economic Studies: Contributions to the Critique of Economic Theory**. London: Routledge & Kegan Paul.
- Little, I.M.D. (1957) **A Critique of Welfare Economics**, 2d edition. London: Oxford University Press.
- Littlechild, Stephen C. (1986) Three types of market process, in R.N.Langlois /ed./ (1986) **Economics as a Process: Essays in the New Institutional Economics**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marsden, David (1986) **The End of Economic Man? Custom and Competition in Labour Markets**. Brighton: Wheatsheaf Books.
- Martin, Stephen (1993) **Advanced Industrial Economics**. Oxford: Blackwell.
- Mueller, Dennis C. (1989) **Public Choice II**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nabli, Mustapha K. and Jeffrey B. Nugent (1989) The New Institutional Economics and Its Applicability to Development. **World Development** 17(9):1333-1347.
- Nelson, Richard R. and Sidney G. Winter (1982) **An Evolutionary Theory of Economic Change**. Cambridge, Mass: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Nicolaides, Phedon (1988) Limits to the expansion of neoclassical economics. **Cambridge Journal of Economics** 12:313-328.
- North, Douglass C. (1989) Institutions and Economic Growth: An Historical Introduction. **World Development** 17(9):1319-32.
- North, Douglass C. (1990) **Institutions, Institutional Change and Economic Performance**. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, Douglass C. (1991) Institutions. **Journal of Economic Perspectives** 5(1):97-112.
- Olson, Mancur (1990) Toward a unified view of economics and other social sciences, u J.E.Alt and Shepsle, K.A. /eds./ (1990) **Perspectives on positive political economy**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ostrom, Vincent, Feeny, David and Hartmut Picht /eds./ (1993) **Rethinking Institutional Analysis and Development: Issues, Alternatives, and Choices**, revision of 1989 edition. San Francisco: ICS Press.
- Pejovich, Svetozar (1995) **Economic Analysis of Institutions and Systems**. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Polanyi, Karl (1977) **The Livelihood of Man**. Edited by Harry W. Pearson. New York: Academic Press.
- Putterman, Louis (ed) (1986) **The economic nature of the firm: a reader**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Radnitzky, Gerard and Peter Bernholz /eds./ (1987) **Economic Imperialism: The Economic method Applied Outside the Field of Economics**. New York: Oaragon House Publishers.
- Robbins, Lionel (1935) **An Essay on the Nature and Significance of Economic Science**, second edition. London: Macmillan.

- Robinson, Joan (1978) *History Versus Equilibrium*, in J.Robinson /ed./ **Contributions to Modern Economics**. San Francisco: Academic Press.
- Ruttan, Vernon W. (1989) *Institutional Innovation and Agricultural Development*. **World Development** 17(9):1375-87.
- Samuelson, Paul A.(1938) *A Note on the Pure Theory of Consumer's Behaviour*. **Economics** 5:61-71.
- Schotter, Andrew (1990) **Free Market Economics: A Critical Appraisal**, 2d edition. Oxford: Basil Blackwell.
- Sen, Amartya (1987) **On Ethics & Economics**. Oxford: Blackwell.
- Shackle, G.L.S.(1958) **Time in Economics**. Amsterdam: North Holland.
- Shackle, G.L.S. (1967) **The Years of High Theory: Invention & Tradition in Economic Thought 1926-1939**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shackle, G.L.S. (1972) **Epistemics & Economics: A critique of economic doctrines**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shand, Alexander H. (1984) **The Capitalist alternative: An Introduction to Neo-Austrian Economics**. Brighton: Wheatsheaf Books.
- Simon, Herbert A. (1959) *Theories of Decision-Making in Economics and Behavioral Sciences*. **American Economic Review** 49:253-83, reprinted in E.Mansfield /ed./ (1985) **Microeconomics - Selected Readings**, 5th ed. New York: Norton.
- Simon, Herbert A. (1987) *Bounded rationality*, in J.Eatwell, M.Murray and Newman, P. /eds./ (1987), **The New Palgrave: A Dictionary of Economics**, Vol. 1. London: Macmillan.
- Simon, Herbert A. (1991) *Organizations and Markets*. **Journal of Economic Perspectives** 5(2):25-44.
- Simon, Herbert A. et al. (1992a) *Decision Making and Problem Solving*, in M.Zey /ed./ (1992) **Decision Making: Alternatives to Rational Choice Models**. Newbury Park: Sage Publications.
- Simon, Herbert with M.Egidi, R.Marris and R.Viale (1992b) **Economics, Bounded Rationality and the Cognitive Revolution**. Aldershot: Edward Elgar.
- Stanfield, J.R. (1986) **The Economic Thought of Karl Polanyi: Lives and Livelihood**. Basingstoke: Macmillan.
- Swedberg, Richard, Himmelstrand, Ulf and Goran Brulin (1990) *The Paradigm of Economic Sociology*, in S.Zukin and DiMaggio,P. /eds./ (1990) **Structures of Capital: The Social Organization of the Economy**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Štulhofer, Aleksandar (1994) *Kuda nakon ekonomskog imperijalizma? Sociokulturne strategije racionalnog izbora*. **Politička misao** 31(4):117-35.
- Thaler, Richard (1980) *Toward a Positive Theory of Consumer Choice*. **Journal of Economic Behavior and Organization** 1:36-90, reprinted in Breit et al. /eds./ (1986) **Readings in Microeconomics**. St.Louis: Times Mirror/Mosby.
- Tversky, Amos and Daniel Kahneman (1974) *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases*. **Science** 185:1124-1131.
- Veblen, Thorstein (1969) **Veblen on Marx, Race, Science and Economics** (originally published as **The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays**, 1919). New York: Capricorn Books.
- Von Neumann, J. and O. Morgenstern (1944) **Theory of games and economic behavior**. Princeton: Princeton University Press.
- Williamson, Oliver E. (1975) **Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications**. New York: The Free Press.
- Williamson, Oliver E. (1985) **The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting**. New York: The Free Press.
- Williamson, Oliver E. (1986) *The economics of governance: framework and implications*, in R.N.Langlois /ed./ (1986) **Economics as a Process: Essays in the New Institutional Economics**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winston, Gordon C. (1988) *Three problems with the treatment of time in economics: perspectives, repetitiveness, and time units*, in G.C.Winston and Teichgraeber,R.F. /eds./ (1988) **The boundaries of economics**. Cambridge: Cambridge University Press.

SOME PROBLEMS WITH THE RATIONAL ECONOMIC MAN

VOJMIR FRANIČEVIĆ

Faculty of Economics
University of Zagreb

The concept of rationality in neoclassical economic theory is analyzed in this paper. Maximizing behavior of economic agents is possible only under some assumptions concerning information availability and agents' cognitive capabilities. In the (more realistic) case, when they are missing, an alternative assumption is required: agents have limited capabilities and it is uncertainty that fundamentally determines the context of their decision-making. The "bounded rationality" concept is analyzed. It is shown that it can be integrated in the basic neoclassical model, but reinterpreted in an institutionalist direction, too. The institutionalist interpretation stresses the typical inability of economic agents to process all available information: therefore the agents' rationality is an adaptive one, while a model of an optimizing agent is rejected. In such an approach institutions are endogenous to decision-making processes. Their informational role in the complex environment faced by agents is especially stressed. Understanding the institutional dimension is crucial for a reconstruction of economic theory founded on more realistic assumptions about economic agents themselves. In this way doors are also opened for a productive dialogue with other social sciences.